

Jaarboek Oranje-Nassau 2016

ONDER REDACTIE VAN

Prof. dr. S. Groenveld (hoofdredacteur)

Drs. E.-J. Goossens

Drs. J.A.H.M. de Klerk (beeldredactie)

Drs. G.J. van der Meer Mohr

EINDREDACTIE

Drs. P.N.D. Klein Beernink

Prof. dr. S. Groenveld

23-09-16

*Wij waren even in Stenburs en
brengen u de uitgifte van mijn lezing
in Berlijn. Hartzelijke groeten!*

Rijksstraatweg 697B
2245 CB Wassenaar
Tel: (+31) 070-3246018
E-mail: groenveld.s@hetnet.nl

DE FORMELE EN SOCIALE POSITIE VAN DE ORANJES IN DE ZEVENTIENDE EEUW

*Een voldoende uitgangspunt voor aansluiting bij Europese koningshuizen?*¹

Over de positie van de stadhouders in de Nederlandse Republiek is nog veel onbekend. Moet men hen zien als vorstelijke personen, of slechts als ambtenaren? In de tijd zelf bestond daarover al verwarring.

De vroegmoderne tijd was een periode van allerlei reglementering. Wetten werden gemaakt en streng nageleefd, precedentes werden uit de archieven opgediept om in vergelijkbare gevallen te worden geciteerd, de samenleving hield zich aan haar rangen en standen, internationaal kenden staten en vorsten hun plaats in een algemene hiërarchie. Toch was alles, hoe bekend ook voor een ieder, niet star en onwrikbaar. In een samenleving zoals de Nederlandse, bestaande uit tal van corporaties, was verschuiving van de ene corporatie naar de andere wel mogelijk. Maar moeite kostte dat soms wel. Daarbij konden verschillende normen elkaar aanvullen maar soms ook flink in de weg zitten. Dat gold bijvoorbeeld voor formele bevoegdheden en sociale statusfactoren. Wij bezien hier zulke factoren en bevoegdheden inzake de positie van de Oranjes en de Nassaus in het zeventiende-eeuwse Europa. Hoe verhielden hun formele positie en hun sociale status zich tot elkaar, in hun eigen ogen en die van anderen? Welke waren de posities die zij bekleedden, welke status hadden zij *in concreto*? Willen wij die begrijpen dan moeten wij ze eerst in hun tijd plaatsen.

De Nederlanden tussen Frankrijk en het Duitse Rijk

De Nederlanden lagen op de grens van Frankrijk en het Duitse Rijk. Deze grens liep aanvankelijk langs de Schelde. Maar in 1529 stond Frankrijk noodgedwongen Doornik, Vlaanderen en Artesië af aan Karel V van Habsburg, de regeerder in Brussel. In diezelfde jaren wijzigde zich de situatie in het noordoosten. De gewesten daar verloren tussen 1524 en 1543 hun zelfstandigheid aan diezelfde Karel V: eerst Friesland (1524), vervolgens Utrecht en Overijssel (1528), Groningen en Drenthe (1536) en ten slotte Gelderland (1543). Verschil met de zuidelijke toegevoegde landen was, dat déze noordelijke gebieden vanouds al deel uitmaakten van het Duitse Rijk, en dat bleven – evenals de andere Nederlanden en nu ook Doornik, Vlaanderen en Artesië. Maar ten eigen bate maakte Karel in 1548, bij de Transactie van Augsburg, deze band zo los mogelijk.² (afb. 1) Deze maatregel was een logisch onderdeel van Karels Nederlandse politiek. Elk van de zeventien gewesten daar was een afzonderlijk zelfstandig staatje, het ene onder een hertog, het andere onder

Afb. 11 Gerard van Honthorst, *Dubbelportret van Frederik Hendrik van Oranje-Nassau en Amalia van Solms-Braunfels*, ca. 1637-1638, olieverf op doek. Dit exemplaar was oorspronkelijk eigendom van de secretaris Constantijn Huygens.

MAURITSHUIS, DEN HAAG

Afb. 1 **Anoniem, Leo Belgicus**, 1611-1621, handgekleurde ets en gravure, uitgegeven door Claes Jansz. Visscher in het kader van de sluiting van het Twaalfjarig Bestand van 1609. De beide Nederlanden zijn verenigd in één leeuwfiguur, rechts slaapt de oorlogsgod Mars, links komt het economisch leven weer op gang. ATLAS VAN STOLK, ROTTERDAM

een graaf of onder een heer. Karels voorgangers, de hertogen van Bourgondië, brachten al sinds 1384 de landsheerlijkheid van steeds meer gewesten onder zich. Zo ontstond hier één grote personele unie. Karels doel was één koninkrijk. Daartoe regelde hij bij de Pragmatieke Sanctie van 1549, dat zijn zoon Filips II hem in al deze gewesten zou opvolgen. Deze politiek gaf echter aanleiding tot onvrede en was een van de oorzaken van de Nederlandse Opstand, zoals ook het felle anti-reformatorische optreden van de Habsburgers daartoe bijdroeg. De Opstand vormde de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog, die een internationaal conflict werd nadat in juli 1581 de opstandelingen hun landsheer Filips II hadden afgezet en in april 1588 een eigen staat vormden: de Republiek der Verenigde Nederlanden.³

In de Lage Landen waren zowel Franse als Duitse invloeden doorgedrongen. Grofweg volgden de Franse een meer westelijke koers via Vlaanderen naar Zeeland en in afnemende mate ook naar

Holland, terwijl de Duitse met name in het oosten aanwijsbaar waren. Opmerkelijk is dat het historisch onderzoek zich nog nauwelijks met de verschillen tussen oost en west heeft beziggehouden. Voor zover wij ze thans kennen, kunnen wij zeggen dat deze verschillen nog werden versterkt door maatregelen van de opeenvolgende vorsten, de Franse Bourgondiërs eerst, de Duitse Habsburgers na hen.

Franse invloeden zijn onder meer aanwijsbaar in het hofleven van de vorsten en in hun adelspolitiek. De Bourgondiërs importeerden hier een Franse hofopbouw met een onderverdeling in departementen van de Huishouding (*Chambre*), van de Keuken (*Cuisine*) en van de Stal (*Écuyerie*).⁴ En net als de zich versterkende Franse koningen begonnen zij aanzienlijke heren door gunsten aan hun gezag te binden en in te passen in hun bestuursstelsel: met name hoge geestelijken en edelen, en geleidelijk ook gestudeerde, gespecialiseerde burgers. Hoge ambten schonken zij hun, zowel dichtbij in de hofhouding en in vorstelijke adviescolleges, als verder weg in de diverse gewesten en in het leger. En een zeer select gezelschap begiftigden zij met het lidmaatschap van een exclusieve ridderorde, de Orde van het Gulden Vlies. Deze telde 31 leden in 1433 en 51 vanaf 1516. (afb. 2)

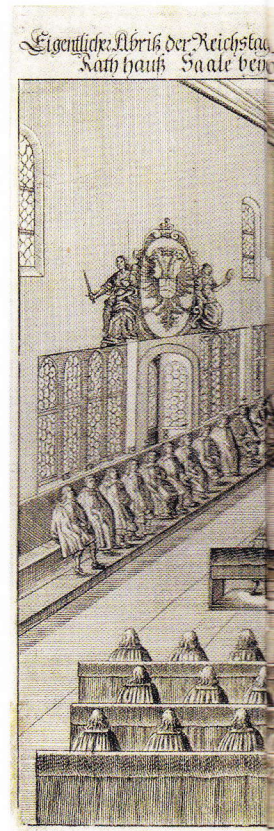
De Nassaus als hoge edelen in het Duitse Rijk en de Lage Landen

Tot deze elite behoorden onder anderen leden van de familie Nassau-Breda, de oudste tak van het Nassauhuis. Afkomstig uit het Lahngebied speelden dezen een groeiende rol in de Nederlanden. Huwelijken tussen Nassauers en Nederlandse vorsten- of adelsdochters komen wij al tegen rond 1230, in 1331 en 1337. Vooral het huwelijk van Engelbrecht I met de schatrijke Johanna van Polanen, in 1403, versterkte hun status. Deze werd nog steviger doordat zij in 1530 het soevereine prinsdom Orange en aanzienlijke gebieden in het Frans-Duitse grensgebied erfden. Vooral dankzij hun landsheerlijke positie in Orange vormden zij nu, na de Habsburgers, het aanzienlijkste adelgeslacht in de Nederlanden. In aanzien werden zij gevolgd door families zoals Egmont en Aremborg, Croij en De Ligne, die allemaal leden van het Gulden Vlies en bekleeders van hoge bestuurlijke posten leverden. Maar, hoe hoog zij ook waren, zij bleven steeds ondergeschikt aan de vorst, die trouwens tegelijk ook hun leenheer was.⁵ Willem van Oranje, die in 1544 alle familiegoederen van de Nederlandse Nassaus had geërfd (afb. 3), droeg hierdoor in zich een aanwijsbare tegenstelling, die in het Wilhelmus nadrukkelijk is verwoord:

*Een Prince van Oraengien
Ben ick vrij onverveert,
Den Coninck van Hispaengien
Heb ick altijd gheert.*

Dat wil zeggen: ik ben een vrij, soeverein prins van Orange, en tegelijk leenman van Filips II van Habsburg, aan wie ik steeds al mijn leenrechtelijke verplichtingen heb nagekomen.⁶

Op dit hoge niveau drongen hier ook Duitse invloeden door, met name onder de Habsburgse keizers Maximiliaan I en Karel V. Wij gaan hier voorbij aan specifieke invloeden in de Duits-Nederlandse grensgebieden.⁷ Aan de top van de ingewikkelde Duitse bestuursstructuur stond de keizer, in deze eeuwen steeds een Habsburger. Diens positie werd al eeuwenlang bedreigd door het zelfstandigheidsstreven van vorsten onder hem. Om te voorkomen dat het Rijk uiteen zou vallen, trachtten de keizers zulke vorsten in te passen in diverse Rijksgeledingen – echter nooit met blijvend succes. De hoogste van die geledingen was de Rijksvorstenstand, samengesteld uit de bisschoppen en rijksabten, hoge wereldlijke vorsten en vrije heren. Dezen hadden allen hun voorname goederen direct van de keizer in leen, zij waren *reichsunmittelbar*. Ten gevolge van enerzijds de Reformatie en anderzijds opsplitsing van wereldlijke leengoederen over diverse familietakken nam in de zestiende tot achttiende eeuw het aandeel der geestelijke rijksvorsten af en dat van de

Van links naar rechts

Afb. 2 **Simon Bening, Keizer Karel V als soeverein van de Orde van het Gulden Vlies**, 1531.

De ridders van het Gulden Vlies gingen bij officiële gelegenheden gekleed in een opvallend rood gewaad met bijbehorende hoed. Karel V is in dit gewaad afgebeeld in dit miniatuur in het Statuten- en Wapenboek van het twintigste kapittel van de ridders van de Orde, gehouden te Doornik in 1531.

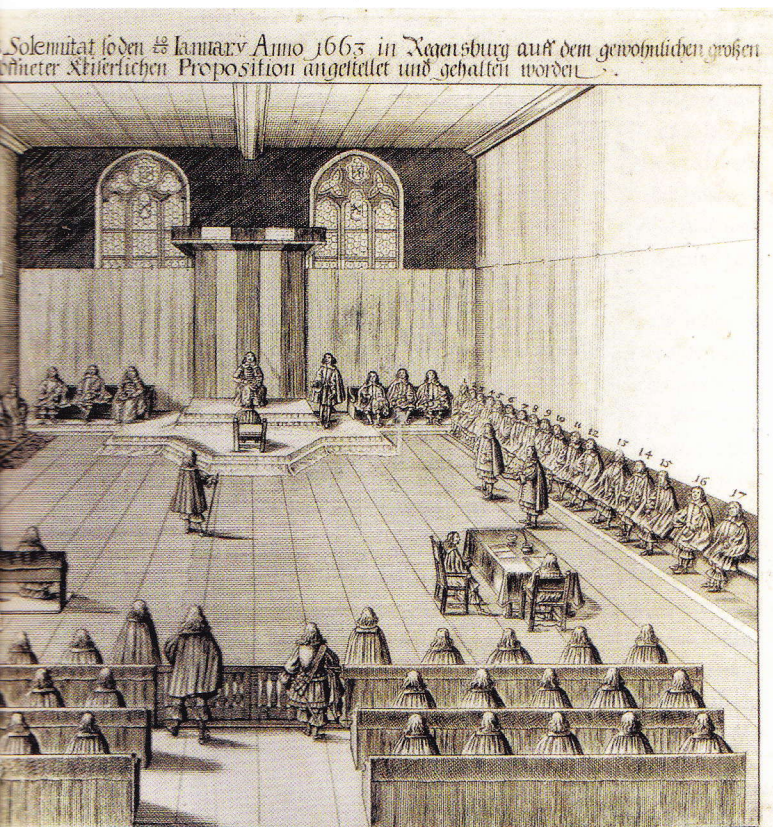
INSTITUTO VALENCIA DE DON JUAN, MADRID

Afb. 3 **Cornelis Anthonisz., Portret van Willem van Oranje als jongen te paard**, 1545, handgekleurde houtsnede, uitgegeven door Hans Liefvriick.

RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

wereldlijke toe: tussen 1521 en 1792 liep het aantal van de eersten terug van 50 naar 33, en steeg het tweede van 24 naar 61. Dit leidde ertoe, dat een rijksvorstelijke waardigheid geleidelijk niet aan een enkeling, maar aan een familie werd geschonken. De macht van deze heren was echter niet onbeperkt: zij hadden geen soevereiniteit, ook de hoogsten van hen niet: de in 1356 aangewezen zeven keurvorsten.⁸ Alle rijksvorsten werden als *Fürst* aangeschreven, waren bevoegd graven en vrije heren als vazal aan te nemen, een hof te vormen en regalia zoals tol- en muntrecht uit te oefenen. Samen vormden zij in de Rijksdag de *Reichsfürstenrat*. (afb. 4) Onder hen treffen we ook Willem van Oranje-Nassau aan, die in 1544 de rang verwierf evenals de goederen van zijn neef, Renatus van Nassau, prins van Oranje, die wij beter kennen onder de naam van zijn moeder: René van Chalon. Willems directe nazaten zouden de titel echter niet erven.⁹

De nieuw verheven rijksvorsten kwamen meest voort uit de iets lagere kring van rijksgraven, die ook

Afb. 4 Anoniem, *De Duitse Rijksdag in vergadering bijeen in 1663 in de balzaal van het stadhuis van Regensburg*, gravure. Vanaf deze bijeenkomst beschouwde de Rijksdag zich als een permanent college, dat regelmatig in deze zaal vergaderde tot het einde van het Rijk in 1806. Aan het hoofdeinde van de zaal troont de keizer, omringd door de keurvorsten – toen acht –, aan de linkerzijde zitten de wereldlijke vorsten, rechts de geestelijke. De banken aan de achterzijde boden plaats aan de vrije rijkssteden.

PARTICULIERE COLLECTIE

Afb. 5 Anoniem, *Portret van Johan VI van Nassau-Dillenburg (1536-1606)*, ca. 1609-1633, olieverf op paneel. Onderdeel van de reeks portretten afkomstig uit het Stadhoudelijk Hof te Leeuwarden.

RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

rijksonmiddellijke lenen bestuurden. Deze graven hadden minder rechten dan de rijksvorsten en vormden geen aparte stand in de Rijksdag. Wel mochten zij lagere edelen in dienst hebben en dezen met goederen belenen. Om hun positie te verstevigen vormden zij allang aparte *Reichsgrafenkollegien*: als eerste de *Wetterauer Grafenverein* (sinds 1422/1525) en de *Swäbische Grafenbank* (vanaf kort voor 1495), waaraan later nog een *Fränkische* (1640) en een *Westfälische* (1653) werden toegevoegd.¹⁰

Van rijksgraaf naar rijksvorst

Te midden van deze rijksgraven treffen wij leden aan van het huis Nassau, afstammelingen van de jongere, calvinistische broer van Willem van Oranje, Johan VI van Nassau-Dillenburg. (afb. 5) Deze was lange tijd leider van de *Wetterauer Grafenverein*, en daarnaast, evenals andere *Wetter-*

Afb. 6 Barend van Orley, *Het hertogelijke paleis van Brussel op de Koudenberg, met op de achtergrond de toren van het stadhuis aan de Grote Markt*, ca. 1525, ontwerptekening voor een wandtapijt in de reeks *De jachten van Maximiliaan*.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, LEIDEN

auer graven – uit families zoals Solms, Salm, Sayn, Wittgenstein, Idenburg, Hanau, Westenburg – , jarenlang aanzienlijk medewerker van de Paltsgraaf aan de Rijn, vanouds een rijksvorst. Bij zijn dood verdeelde Johan VI zijn tamelijk omvangrijke goederenbezit onder zijn vijf overlevende zonen, die hierdoor echter geen van allen over voldoende vermogen beschikten om volgens hun stand te leven en te regeren. Dat betekende dat ook zij weer dienst moesten nemen bij hogere aanzienlijken. Nauw waren zij, door hun familierelatie met de Oranjes, betrokken bij de Tachtigjarige Oorlog, dus nu bij de Nederlandse Republiek. Zulke buitenlandse activiteiten, en dan nog wel bij een republiek, deden hun aanzien echter geen goed bij iedereen in het Rijk.¹¹ Niettemin steeg dat aanzien, primair dankzij de activiteiten van Johan Lodewijk van Nassau-Hadamar, Johan VI's jongste zoon. Deze, weer katholiek geworden, was een van de voornaamste keizerlijke onderhandelaars bij de vredesbesprekingen in Munster en Osnabrück en werd in 1650 tot erfelijk rijksvorst verheven. De nazaten van vier van zijn broers, de hoofden van alle andere toenmalige Nassautakken – Dillenburg, Siegen, Beilstein en Dietz – , verwierven vervolgens ook die waardigheid, in 1652-1654.¹²

In de Nederlanden, zeker in de noordelijke, werd deze Duitse adelspolitiek minder vaak toegepast dan de Franse. Toch kennen wij hier dankzij keizerlijke beslissingen wel enkele verheffingen tot rijksvorsten: die van de Zuid-Nederlandse families Aremberg (1644), Croij-Dulmen (1664) en De Ligne (1601).¹³ De status van de goederen en bijbehorende titels van zulke families waren stap

voor stap verhoogd: van graven naar hertogen naar prinsen en nu dus naar vorsten. Ook voor Frederik Hendrik van Oranje-Nassau werd in 1636 door keizer Ferdinand II zo'n verheffing overwogen op basis van zijn grafelijke waardigheid van Meurs. Maar dankzij negatieve reacties in de Republiek werd dit plan niet doorgezet.¹⁴

Het stadhouderschap en het kapitein-generaalschap in de Nederlanden

In de Habsburgse tijd hadden alle Nederlandse gewesten een onderling verwante bestuursvorm. Zoals wij al zagen stond aan het hoofd van elk ervan een landsheer: een hertog, graaf of heer. Deze werd terzijde gestaan door een raad of hof van edelen en soms ook geestelijken, en door deskundige ambtenaren van burgerafkomst. Met name om financiële redenen riep de landsheer nu en dan bovendien vertegenwoordigers van geestelijkheid, adel en burgerij bijeen: de gewestelijke Statenvergadering die echter geen bestuurlijke bevoegdheden had. Omdat Karel V en Filips II bijna steeds afwezig waren lieten zij in elk gewest al hun taken waarnemen door een plaatsvervanger: de *stadhouder of lieutenant*. In deze hoedanigheid stelden zij de hoogste Nederlandse edelen aan. Zo werd Willem van Oranje in 1559 stadhouder van de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht. Behalve bestuurder was deze ook kapitein-generaal, bevelhebber van de gewestelijke troepen, en soms ook admiraal-generaal van de provinciale vloot.¹⁵

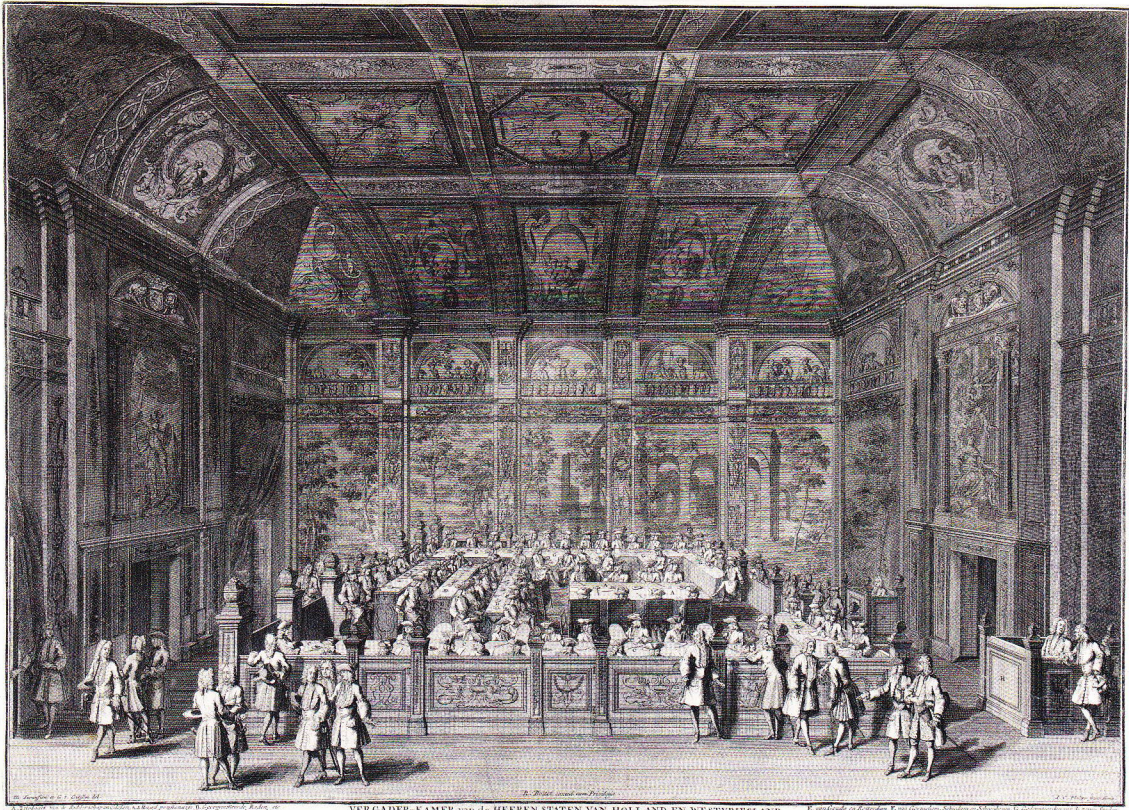
In hun streven naar een koninkrijk plaatsten de Habsburgers boven het totaal der gewesten een nieuw, centraal bestuursapparaat, met een soortgelijke opbouw als de provinciale besturen. Aan het hoofd hiervan stond de vorst zelf, die wegens herhaalde afwezigheid gewoonlijk werd vervangen door een landvoogd of landvoogdes, liefst een familielid. Deze werd vanaf 1531 terzijde gestaan door drie gespecialiseerde raden. Als leden daarvan komen we weer diverse stadhouders tegen, onder wie Oranje. Vertegenwoordigers uit de gewestelijke Statenvergaderingen werden hier soms opgeroepen voor een gezamenlijke vergadering: de Staten-Generaal. (afb. 6)

Tijdens de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog, de Opstand, veranderde in de rebellerende gewesten de bestuursvorm essentieel. De Statenvergaderingen, die voorheen dikwijls bestuursbevoegdheid hadden gevraagd, trokken deze nu eigenmachtig aan zich. De Staten van Holland het eerst, in juli 1572. Zij werkten nauw samen met een stadhouder, die nu niet meer door Filips II, maar door henzelf was benoemd. Ook dit gebeurde het eerst in Holland, waar Willem van Oranje in 1567 zijn ambt had neergelegd alvorens uit te wijken naar Duitsland en weldra was opgevolgd door Maximiliaan van Hénin-Liétard, graaf van Boussu of Bossu. Maar in 1572 kwam hij terug, alsof hij nog steeds in functie was namens Filips II. In feite was hij nu echter revolutionair tegenstadhouder tegenover Bossu. Uitgaande van zijn oorspronkelijke taken speelde de prins hier een leidende rol, die meermalen aanleiding gaf tot botsingen met de Staten.

In andere gewesten vonden weldra soortgelijke ontwikkelingen plaats.¹⁶ En voor samenwerking tussen de opstandige gewestelijke Statencolleges trad naar Habsburgs model een vergadering der Staten-Generaal op, die in 1576 ook bestuursbevoegdheid aan zich trok. Zij concentreerde zich op drie terreinen: defensie, financiering van de defensie en van andere algemene taken, en het aantrekken van bondgenoten – wat zich tot buitenlandse betrekkingen ontwikkelde. Stuk voor stuk waren al deze maatregelen revolutionair.

Voorlopig was de toestand nog onduidelijk. Dat bleef ook zo nadat in 1581 de Staten-Generaal Filips II hadden afgezet, niet om op zichzelf verder te gaan, maar onder een opvolger voor Filips. Zo'n opvolger hoopten zij te vinden binnen enkele Europese vorstenhuizen waarvan zij effectieve hulp verwachtten. Pas toen zij in het zoeken naar zo'n opvolger niet waren geslaagd, creëerden zij tenslotte, in april 1588, de Republiek der Verenigde Nederlanden.¹⁷

Van toen af stond er dus geen vorst meer aan het hoofd van een provincie – hoe monarchaal de bevolking ook mocht denken. (afb. 7) De soevereiniteit van de voormalige landsheer ging natuurlijk niet over naar de Staten-Generaal – men was immers tegen toenemende centralisatie –, maar bleef

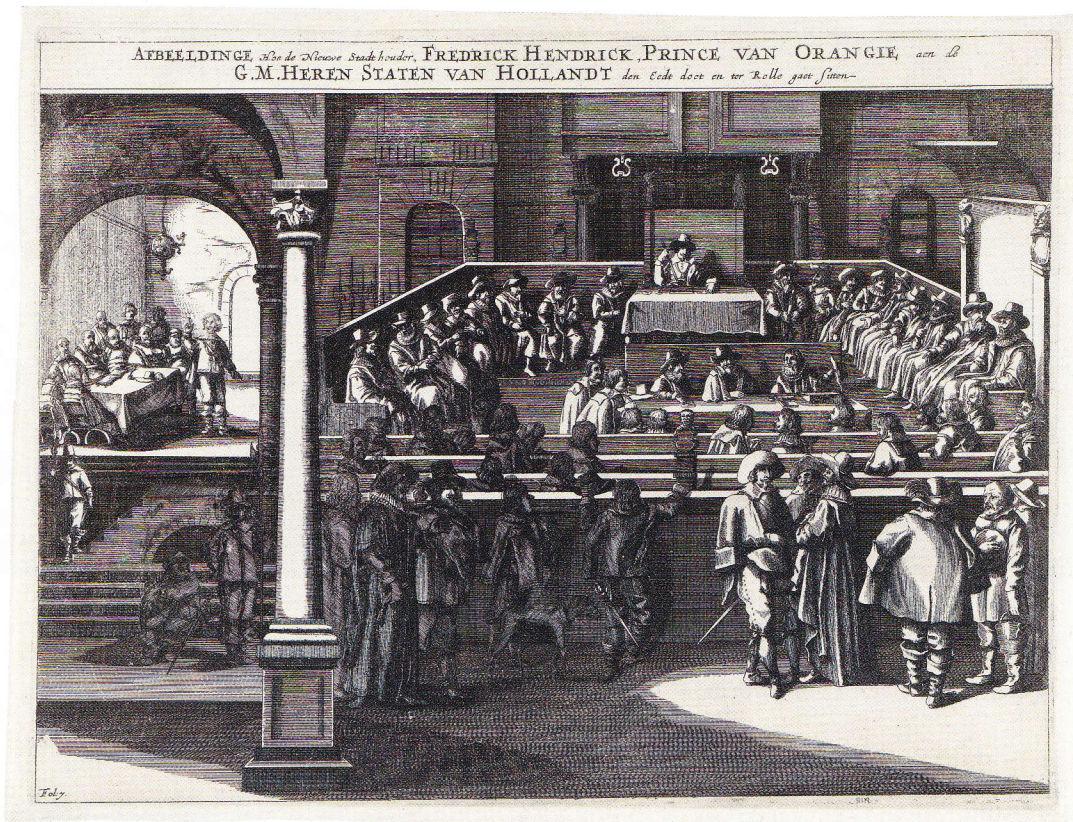

Afb. 7 **Reinier Boitet**, *De vergaderzaal van de Staten van Holland*, 1730, gravure naar Gerrit van Giesen. RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

berusten bij elk der gewesten. De gewestelijke Statencolleges ‘representeerden’ nu deze provinciale soevereiniteit – zoals de tijdgenoot formuleerde – en traden in het gewest op als de nieuwe, meerhoofdige landsheer. De Staten-Generaal waren – zegt de bestuurskunde – een intergouvernementeel college, staande tussen, niet boven de gewesten. Formeel konden door deze algemene Staten pas besluiten worden genomen nadat eerst de provinciale Staten daarover hadden beslist.

Ieder gewest had in dit college één stem. En naast de Staten-Generaal stond een Raad van State, die zich ontwikkelde tot een centraal orgaan met voorbereidende en uitvoerende taken. Samen met enkele andere lichamen vormden deze laatste colleges de *generaliteit*.¹⁸

Oude benamingen en structuren werden dus gebruikt en nu en dan ook oude inhouden. Maar in andere gevallen veranderde de inhoud van een functie of de bevoegdheid van een bestuurscollege essentieel. Dit was het geval met het stadhouderschap. In feite was dit overbodig geworden omdat alle gewestelijke Statenvergaderingen, die nooit permanent bijeen waren, een eigen dagelijks bestuur instelden, hier Gecommitteerde Raden genoemd, daar Gedeputeerde Staten. Dit nam de taken van de soeverein bij diens afwezigheid waar – voorheen de taak van de stadhouder. Toch bleef het stadhouderschap bestaan. Het was immers wenselijk om voor contacten met buitenlandse vorsten te kunnen beschikken over enkele functionarissen van zeer hoog aanzien. Dit kon ook naar binnen van belang zijn. Het voornaamste traktaat van onderlinge samenwerking, de Unie van Utrecht van 1579, bepaalde niet voor niets dat de stadhouders bij conflicten moesten optreden als bemiddelaars, zelfs als arbiters.¹⁹

Afb. 8 **Anoniem, De inauguratie van Frederik Hendrik in 1625, 1651, ets en gravure.** Deze illustratie in de eerste biografie van Frederik Hendrik, door Isaac Commelin, geeft de normale inaugurele plechtigheid weer, die echter juist bij Frederik Hendrik niet werd gevolgd. Links legt de nieuwe stadhouder de eed af voor Gecommitteerde Raden van Holland en een delegatie uit Zeeland. Daarna gaat hij naar het Hof van Holland en Zeeland (rechts), zet hij zich in de voorzittersstoel om te worden beëdigd als president, en zit hij een of twee rechtszittingen voor.

RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

In de nieuwe situatie behield dus ieder gewest een stadhouder, nu in dienst van de nieuwe landsheer, het Statencollege. Als ambtenaar kon hij daarvan geen lid worden. Het college stelde bij een vacature een nieuwe stadhouder aan en voorzag deze van zijn taken, vastgelegd in een beknopte commissiebrief, dan wel in een uitvoerigere, meer bindende instructie. De inhoud hiervan verschilde per gewest, maar is nog niet in een vergelijkend onderzoek bestudeerd. (afb. 8) Meestal werd de stadhouder president van het gewestelijke gerechtshof – een functie die hij overigens zelden uitoefende – en kreeg hij het ook nog niet bestudeerde recht van gratie. In de westelijke provincies mocht hij jaarlijks de meeste nieuwe stadsbestuurders aanwijzen, op basis van voordrachten uit de magistratuur. Voor een handige stadhouder was dit van groot politiek belang: op basis hiervan kon hij in menige stad hem welgezinde regenten op het kussen zetten, via dezen invloed op het stedelijke beleid krijgen en via de steden op dat van de Statencolleges. In de oostelijke, vanuit Duitsland beïnvloede gewesten had hij deze bevoegdheid echter niet. Maar wegens toename van Hollandse invloed dáár zou hij er geleidelijk wel invloed op krijgen.²⁰ In de praktijk werd hij door de Staten beschouwd als hun vaste adviseur, wie regelmatig om zijn *hoochwijs advis* werd gevraagd.

Afb. 9 a, b **Anoniem, *Verblijven in Oeffelt en klooster St. Agatha***, 1641, ets, uitgegeven door Claes Janszoon Visscher. Deze scènes zijn randprenten bij een kaart van het beleg van Genneep in 1641. De boerderij in Oeffelt ('Offel') vormde het eenvoudige kwartier van Frederik Hendrik en zijn gevolg

In de Habsburgse tijd had, zagen wij, de stadhouder tegelijk een militaire taak. Tijdens de Republiek veranderde het kapitein-generaalschap echter in een afzonderlijk ambt, dat overigens nog helemaal niet is bestudeerd. Deze verandering voltrok zich geleidelijk en kreeg in 1625 haar beslag. Elke provincie had en behield weliswaar haar eigen kapitein-generaal. Maar toen in 1625 Frederik Hendrik van Oranje-Nassau zijn halfbroer Maurits opvolgde in vijf gewesten, besloten de Staten-Generaal hem in zijn hoedanigheid van Hollands kapitein-generaal tevens te benoemen tot kapitein-generaal van de Unie, direct onder de generaliteit. Omdat de Staten-Generaal de leiding van de defensie hadden, berustte bij hén het opperbevel van het totale Staatse leger. De kapitein-generaal van de Unie werd nu een ambtenaar in hun dienst en onderhield de verbinding tussen hen en de generale staf. Hij mocht de aanstellingsakten voor de hoogste militairen bekrachtigen en de lagere tot aan kapitein zelf benoemen: opnieuw een bevoegdheid waardoor hij mensen aan zijn persoon kon binden. Tevens was hij bevoegd de *patenten* – besluiten tot verplaatsing van het leger – te ondertekenen, en samen met een geheime commissie uit de Staten-Generaal het krijgsplan te bespreken.²¹ Als kapitein-generaal bekleedde hij dus niet meer een militaire en uitvoerende rang, voerde hij niet langer het leger aan. Maar omdat de stadhouder/kapitein-generaal tegelijk generaal was in het Staatse leger, die van Holland generaal van de cavalerie – de hoogste generaal –, kon degene, die tevens kapitein-generaal was, wél als praktiserend bevelhebber optreden. (afb. 9)

Sociale status en formele positie van de bekleeders van het stadhouderschap

Toen de Republiek der Verenigde Nederlanden ontstond, was het nog mogelijk dat er in ieder gewest een andere aanzienlijke persoon als stadhouder optrad. In 1588 was in Holland en Zeeland Oranjes tweede zoon Maurits van Nassau in functie, in Utrecht, Gelderland en Overijssel diens verwant Adolf van Nieuwenaar of Neuenahr, en in Friesland zijn neef Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg, de oudste zoon van Johan VI. Na Nieuwenaars dood (1589) werd Maurits in diens ambten aangesteld, in 1594 werd Willem Lodewijk ook in het nieuw verworven Groningen benoemd.

tijdens de belegering, het klooster St. Agatha ('St. Aechten') bij Cuyk was het onderkomen van de gedeputeerden te velde uit de Staten-Generaal.

RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Tot 1702 zouden steeds de hoofden van de huizen Oranje en Nassau tot stadhouder worden gekozen, vooral omdat op hen de verdiensten van Willem van Oranje afstraalden. Na 1702, toen met Willem III de Oranjetak uitstierf, zouden alle stadhouderlijke functies geleidelijk bij de rijksvorstelijke Nassau-Dietzers komen.²²

Welke sociale positie hadden de Oranjes en de Nassaus nu in de Republiek? De Oranjes konden zich als enigen laten voorstaan op hun aanzien als soeverein vorst – van Orange – en op hun heerlijke waardigheden in een groot aantal domeinen, binnens- en buitenslands. Hun streven was er vanaf begin zeventiende eeuw op gericht, al deze goederen als eenheid bij elkaar te houden, op Romeins-rechtelijke gronden, en ze niet, zoals in het Duitse Rijk, te verbrokkelen in aansluiting op de *Sachsenspiegel*, wat bij voorbeeld nog met de bezittingen van Johan VI van Nassau was gebeurd. Zolang zij een eenheid bleven, vormden prins Willems goederen, met de inkomsten eruit, een stevige materiële en formele ondersteuning van Oranjes aanzien. Maar na de dood van de prins werden zij tenslotte, overigens pas in 1609, onder zijn drie zonen verdeeld.

Echter, toen Oranjes oudste zoon Filips Willem in 1618 kinderloos overleed, vermaakte hij Orange en al zijn andere vaderlijke erfdomeinen aan zijn halfbroer Maurits, met de bedoeling, het hele complex toch bijeen te houden. Pas toen, in 1618, kon Maurits zich Prins van Oranje noemen. Deze vrijgezel zonder wettig nageslacht vermaakte op zijn beurt in 1625 de eigendommen van Filips Willem en hemzelf aan de derde halfbroer Frederik Hendrik. Gecombineerd met zijn eigen erfdeel beschikte deze dus over de volle vaderlijke erfenis – althans voor zover delen ervan niet verloren waren gegaan in de Tachtigjarige Oorlog.²³ Voor de laatste werd de Oranjes in het kader van de Vredessluiting van Munster in een apart verdrag door de Spaanse Habsburger compensatie toegezegd.²⁴ Het vermogen van de familie was toen, mede dankzij inkomsten uit hun ambten en uit de oorlogvoering, fors gestegen: Frederik Hendriks jaarinkomen werd in 1639 berekend op 738.653 gulden, dat van zijn zoon Willem zo'n tien jaar later op een miljoen.²⁵ Hun hofhouding omvatte vanaf Willem van Oranje zo'n 250 leden; dat bleef zo bij Maurits en Frederik Hendrik.

Afb. 10 **Gerrit Claesz. Bleker, *Ruitersstoet van Nassause vorsten***, ca. 1625, olieverf op paneel. Voorop v.l.n.r. Maurits, Filips Willem en Frederik Hendrik, achter hen Willem Lodewijk en Ernst Casimir. PALEIS HET LOO, APeldoorn, LANGDURIG BRUIKLEEN GESCHIEDKUNDIGE VERENIGING ORANJE-NASSAU

Dit was ongeveer de grootte van een Duits rijksvorstelijk hof. Daar kwam dan nog allerlei personeel in de domeinen bij.²⁶

In de Republiek volgden de leden van de familie Nassau-Dillenburg en Nassau-Dietz in status op de Oranjes, maar wel op flinke sociale afstand. (afb. 10) De directe relatie met de Dillenburger verdween hier toen Willem Lodewijk in 1620 kinderloos overleed. Zijn plaats werd ingenomen door zijn jongere broer Ernst Casimir, graaf van Nassau-Dietz, wiens tak als enige zou overleven tot op de huidige dag. Zoals gezegd had de verdeling van de goederen van graaf Johan VI, in 1606, al diens zonen onvoldoende inkomsten opgeleverd om volgens hun stand te leven. Tientallen Nassaus zochten dan ook aanvulling erop als officier in het Staatse leger: begin zeventiende eeuw waren in de Republiek ruim veertig Nassaus als zodanig actief, tijdens Frederik Hendrik 26 – een bewijs ervoor dat dienstbaarheid voor heel wat Duitse vorsten onvermijdelijk was.²⁷ Dit veranderde niet wezenlijk nadat alle Nassaus tot rijksvorst waren verheven. Hun hofhouding in Leeuwarden was klein: tijdens Willem Lodewijk maar zo'n twintig personen, onder Ernst Casimir en diens tweede zoon Willem Frederik vooreerst zo'n dertig totdat, na Willem Frederiks huwelijk met de Oranjedochter Albertine Agnes, het aantal hovelingen in 1658 was opgelopen naar 78. De groei werd beperkt door hun veel geringere inkomsten: deze beliepen rond het laatste jaar slechts 124.814 gulden – ongeveer evenveel als hun uitgaven.²⁸

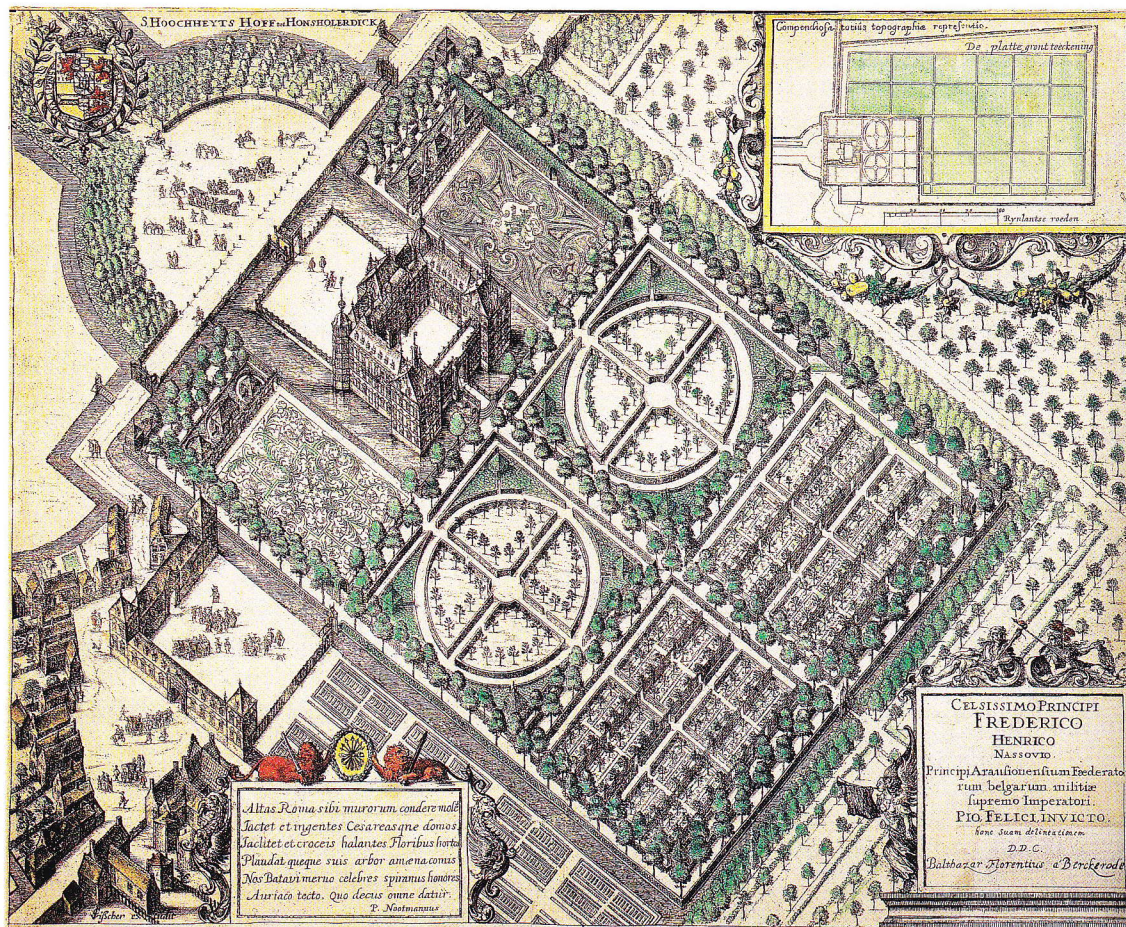
Hoe hoog zij in de Staatse samenleving ook waren, toch was er discrepantie tussen het sociale aanzien van Oranjes en Nassaus en hun formele positie. De soevereine Oranje was immers formeel de dienaar van de nieuwe landsheer, de Staten – en wist dat. Frederik Hendrik, charmant en diplomatiek, zei dit diverse malen. Niet alleen op zijn sterfbed, maar ook toen de Staten-Generaal hem in mei 1626 kwamen gelukwensen met de geboorte van zijn zoon Willem. Er was, zei hij in het laatste geval, de Staten een nieuwe dienaar geboren.²⁹ Dezelfde Willem, in maart 1647 opgevolgd, sprak wel in gelijke termen. Zijn achterneef, de Friese stadhouder Willem Frederik, noteerde ten-

minste op 23 juni/3 juli 1648 in zijn dagboek dat de prins tegen de Raad van State had gezegd: *hij wass maer een diener; al wat de heeren en sijn meesters sullen goetvinden dat sal hij geern doen en naekomen*. Maar Willem Frederik voelde hier twijfel: *wat hij seyde, wass maer amptshalven en gelijk hij meinde dat het landt am besten soude gedient sijn*, niet gemeend dus! De Friese stadhouder adviseerde zijn achterneef dan ook: wees voorzichtig – een term die in zijn overwegingen steeds terugkeert –, Statencolleges moet men *caresseren en alltemitz te gast hebben, tracteren en familiaer mit haer leven*, welbewust te vriend houden, ondanks standsverschil.³⁰ Ook zichzelf presenteerde de Nassaugraaf als Statendienaar. Hij was, zei hij in 1647, tegelijk voorstander van vrede met Spanje en van een goede verstandhouding met Frankrijk. Die combinatie was in zijn dagen voor menigeen onverenigbaar, maar juist door hem gewenst *als een diener van het landt, die haer beste wunst en het landt getrau sal blijven, gelijk mijn voorsaeten gedaen hebben, om een seeckeren en vasten vrede te hebben*. Immers: omdat hij Spanje, de oude vijand, bleef wantrouwen, beschouwde hij Frankrijk als de noodzakelijke bondgenoot om de Spanjaard in toom te houden en zo een *vasten vrede [...]* voor eewich te garanderen.³¹

De tegenstelling tussen sociaal en formeel maakte voor menigeen de positie van de stadhouders bepaald onduidelijk, zowel binnen als buiten de Republiek. Tekenend hiervoor zijn de reacties op de geboorte van Willem III van Oranje, 14 november 1650, genoteerd door de tijdgenoot Lieuwe van Aitzema: *De Klocken wierden gheluyt, ende de Gemeente in den Haegh toonde veel blijdschap; daer mede te kennen ghevende dat sy niet veel anders wisten ofte den Prins was Souverain Erf-Heer van't Landt*. Maar ja, ging de cynische geschiedschrijver door, de Hagenaars hadden als leveranciers van tal van waren natuurlijk alle belang bij het hof...³² Dat was zeker waar, maar ook wel eenzijdig. Juist de Haagse bevolking had letterlijk de bijzondere positie van de Oranjes goed voor ogen. Zij zag hoe de prins na een eclatante overwinning feestelijk werd ingehaald, zij vergaapte zich aan vuurwerken en andere spektakels waarmee de familie nu en dan naar buiten trad, zij bespeurde soms de prins en hun verwanten zomaar in haar nabijheid in de kerk, zij het in een speciale bank. Vanuit hún gezichtshoek beschouwden ook andere Nederlanders de Oranjes wel als bijzonder. Men schreef hun niet aan met eenvoudige titulatuur maar als *vorst*, met bijbehorende adjectieven. Zo intituleerde de dichter Pieter Cornelisz. Hooft Frederik Hendrik als *Doorluchtighste, Hooghgebooren Vorst, genaedighste Heer*, en noemde hij zichzelf diens *onderdaensten getrouwsten dienaar*.³³ Ook het buitenland begreep de status van Oranje niet precies. Dat demonstreerde de Franse koning Lodewijk XIII op 3 januari 1637. Hij verhoogde toen de titel van Frederik Hendrik, hoewel deze slechts ambtenaar was in de Republiek – Frankrijks bondgenoot –, tot de aansprektitel *Altesse, Hoogheid*. Dit was sinds kort de exclusieve titel van de Franse prins van den bloede. Voortaan schreef de koning hem aan als ‘Mon Cousin’, net als de andere Franse prinses.³⁴ Hiermee toonde hij zich wel Oranjes meerdere in de vorstenhiërarchie. De Staten namen de titel wel over, maar niet zonder gebrom: werd hun dienaar zo niet té hoog? Oranjes oude aanspraak, *Sijne Excellentie*, kwam hierdoor vrij – en ging direct naar de Friese stadhouder, die tot dan toe slechts *Sijne Genade* was.³⁵ En hoezeer sommige vorsten de prinses zelfs inpasten in de eigen kring – overigens niet zonder eigenbelang – toonde in 1650 koningin Christina van Zweden (1626-1689). Zijzelf, zo liet zij schrijven aan Willem II van Oranje (1626-1650), was evenals de zojuist aangetreden – maar in eigen land niet erkende – Karel II Stuart van Engeland (1630-1685) en deze Oranje, *van eeneleije jaren*. Zij drieën hadden nog een lang leven voor zich, zodat alles is *geschapen te sullen duren tot meer en meer grootheijt en glorie van Sijn Majesteijt van Groot Britagnen en u Hoocheijt*, Willem II dus.³⁶ Monarchaler kon het stadhouderschap bijna niet worden gekleurd.

Oranje- en Nassauhuwelijken in de zeventiende eeuw

Op deze verschillen tussen de sociale en de formele positie van de Oranjes en Nassaus krijgen wij nog meer zicht bij bestudering van hun huwelijksluitingen. Wij gaan uit van de eerste periode

Afb. 12 **Balthasar Florisz. van Berckenrode**, *Gezicht op Honselaarsdijk in vogelvlucht*, ca. 1635-1645, uitgegeven door Claes Jansz. Visscher. Paleis en tuinen van Honselaarsdijk werden vanaf 1620 gebouwd in opdracht van Frederik Hendrik. Het paleis werd voortdurend verbouwd.
HAAGS GEMEENTEARCHIEF

van de Republiek, toen de Oranjes zich vorstelijker gingen gedragen. Hun hof kreeg meer glans dankzij Frederik Hendrik en Amalia van Solms-Braunfels, die in april 1625 waren getrouwd. (afb. 11, zie pagina 8) Aanleiding tot hun huwelijk waren dreigementen van de vrijgezels Maurits, net voor zijn dood, dat de Oranje-erfenis aan *prins Hendrick* zou voorbijgaan als hij geen serieuze pogingen deed om de familie wettig voort te zetten. Diens huwelijk was stellig een verbintenis op stand en niet gearrangeerd. Beide partners onderhielden al vriendschappelijke betrekkingen en beleefden een *vriagie* van drie jaar nadat Amalia met de Paltsische Winterkoning en -koningin in 1621 in Den Haag was gearriveerd. Zij was hofdame aan het Keurpaltsische hof – een van de functies die een lid van een minder hoge adelsfamilie vervulde in een hogere vorstenkring. Haar familie was van hetzelfde rijksgrafelijke niveau als de Duitse Nassaus, was ook actief in de *Wetterauer Grafenverein*, maar was nu meegesleept in de val van Frederik V, die slechts één seizoen koning van Bohemen was geweest.³⁷

Frederik Hendrik leek op zijn vader Willem van Oranje, gedroeg zich zoals gezegd diplomatiek en charmant en kende als stadhouder zijn grenzen. Maar niet vrij van ambitie en met besef van zijn vorstelijke aanzien, liet hij niet na, die grenzen op te rekken, profiterend van zijn roem als *steden-*

Afb. 13 *Etagère uit het porseleinkabinet van Louise Henriette van Oranje-Nassau in slot Oranienburg bij Potsdam, ca. 1695.* Het verzamelen van porselein werd internationaal mode onder invloed van Amalia van Solms. SCHLOSS CHARLOTTENBURG, BERLIJN

dwinger en van zijn vele benoemingsrechten. Stilaan omgaf hij zich met vertrouwelingen die in zijn gewesten zijn politieke wensen behoedzaam moesten realiseren. Toch vormde zijn periode de klassieke tijd van de verhoudingen tussen Staten en stadhouder.

Ook Amalia streefde naar meer aanzien voor het Oranjehuis, naar een grotere uitstraling van de familie, naar verhoging van eer en reputatie. Waarschijnlijk mede beïnvloed door de luxe in de Heidelbergse burcht sloot zij zich aan bij Frederik Hendriks al begonnen paleisbouw in Honselaersdijk in Frans-classicistische stijl.³⁸ (afb. 12) Nieuwe paleizen volgden, andere werden modern gerestaureerd. Amalia concentreerde zich op de interieurs, de allernieuwste modes volgend en almaar verbouwend. De schilderijenverzameling nam toe, met haar porseleincollectie zette zij internationaal een nieuwe toon. (afb. 13) Daarnaast, zo werd beweerd, zou zij invloed hebben gehad op Frederik

Hendriks politieke gedrag. Zelf wekte zij die suggestie ook: *Sie seide daernaer van Sijn Hoocheyts affectie die hij haer alletijt had toegedragen, 'twelck sie noit kost vergeten, sijne confidentie en betrouwen die hij op haer hadde gestelt, datter niet wass dat hij haer niet betraude en mit haer ooverleyde*, noteerde in juni 1647 Willem Frederik van Nassau-Dietz.³⁹ Toch lijkt zij niet te zijn gedreven door staatkundige, maar door emotionele betrokkenheid. Zij vreesde tijdens de jaarlijkse veldtochten voor het leven van haar man, schreef zij in 1634 aan haar zuster Ursula in Zerbst: *ach hertze Schwester wie bin ich itz [jetzt] wieter in angst vor den Prince doch gott hat unnsse nun an so feule gleuge [viel Glück] gheben das man im nicht genuge danken kan.*⁴⁰ Later betrof haar angst ook Willem II. Zij werd er een overtuigd voorstander van vrede door. En politici beoordeelde zij gemakkelijk als lieden die *maecken heur profijt en voorendeel daermede.*⁴¹

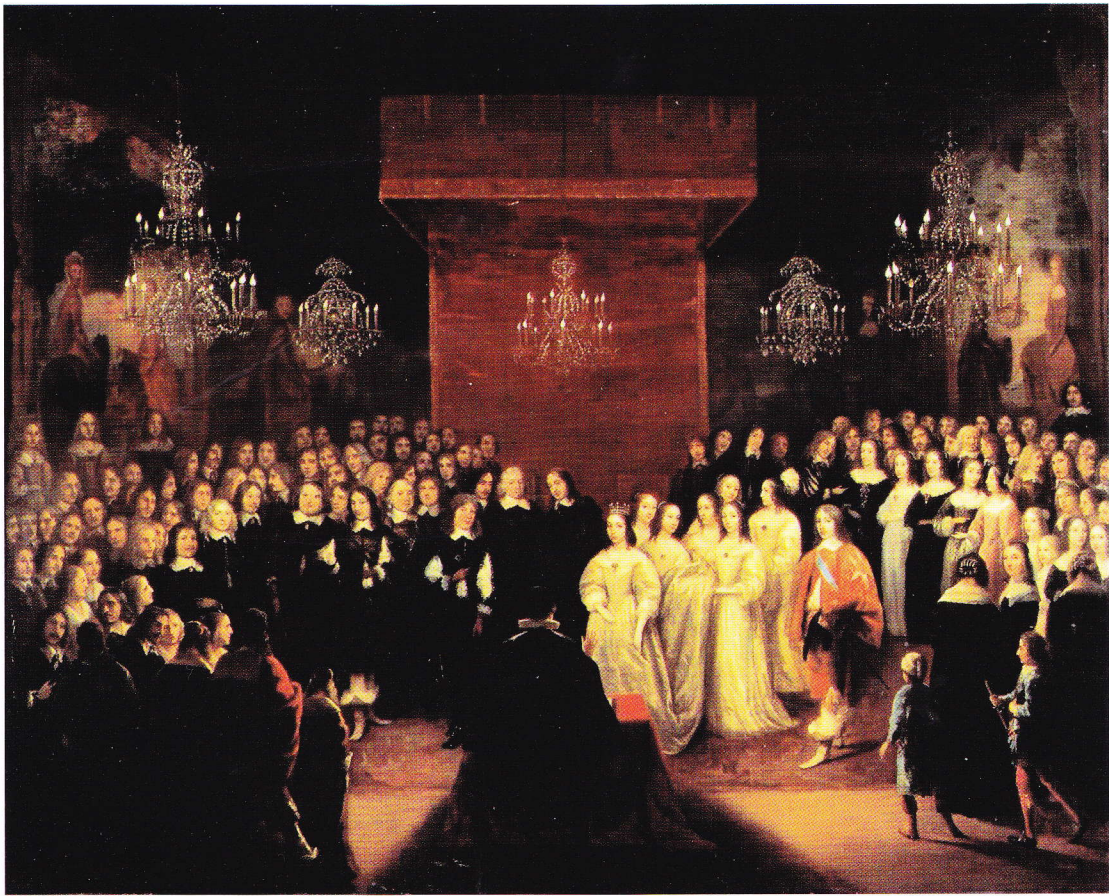
Haar dynastieke gerichtheid bleek bij de huwelijken van haar vijf overlevende kinderen. Eerst van stamhouder Willem II. Haar werd in 1638 door de Franse, tevens Engelse koningin-moeder Maria de Medici een huwelijk gesuggereerd met een dochter van Karel I van Engeland. Dat bleek ook politiek interessant. Engeland was destijds pro-Spaans en diende daarvan te worden afgebracht. Dus trok een zowel door de Staten-Generaal als door Frederik Hendrik geïnstrueerde ambassade naar Engeland en had daar uiteindelijk succes: Karel I stemde in met het huwelijk van zijn oudste dochter Maria met Oranje en liet hiermee Spanje los waarvoor de prinses al was bestemd. De koning vond de verbintenis echter beneden zijn waardigheid: de soevereiniteit van de Oranjes achtte hij maar minimaal, het aanzien van de Republiek, dus ook van het stadhouderschap gering; samen

Afb. 14 Reinier van Persijn, *Allegorische voorstelling van het huwelijk van prins Willem II en Maria Stuart*, 1641, gravure naar Isaac Isaacsz.. Zichtbaar gemaakt is het standsverschil tussen de tronende Stuarts (links) en de op gewone stoelen, zonder armleuningen, en lager gezeten Oranjes (rechts). RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

leek het nog wat. In een prent van het huwelijk, mei 1641, toont Reinier van Persijn het verschil: links – maar aan de hoge, rechterzijde van het jonge bruidspaar – tronen de Engelse koning en koningin op een podium en onder een baldakijn, aan de andere kant zitten Frederik Hendrik en Amalia, enkele treden lager en slechts op stoelen zonder armleuning. (afb. 14) Maar Karel, wiens slechte relatie met het parlement weldra op burgeroorlog zou uitlopen, wenste ook financiële steun, vastgelegd in een politiek verdrag met de Republiek. De Staten-Generaal, uit op neutraliteit in het Engelse conflict, weigerden hem dat echter, Oranje hielp hem slechts mondjesmaat aan geld. Van hún kant hadden de samenwerkende Staten-Generaal en Oranje zowel politieke als dynastieke winst geboekt.⁴²

Dit gearrangeerde huwelijk – ogenschijnlijk weinig gelukkig – kreeg weldra vervolgen. Karel I, meermalen verslagen, belandde in gevangenschap. In Oranje zag hij nog steeds een mogelijke steunpilaar. Den Haag werd uitwijkplaats voor een klik van royalisten rond prinses Maria, de *Princesse royael*, en haar tante, de Winterkoningin, ondanks de Staatse neutraliteit. Een en ander leidde tot een nieuw aanzoek: wilde Oranje overwegen, zijn oudste dochter uit te huwen aan de prins van Wales? Het lokaas was duidelijk: ooit zou er dan een Engelse koningin van Oranjehuize komen! Maar Frederik Hendrik hield alles om politieke redenen stilletjes tegen en kwam plotseling met

Afb. 15 Jan Mijtens, *Huwelijkssluiting tussen Louise Henriette van Oranje en Frederik Willem van Brandenburg in 1646 in het Oude Hof te 's-Gravenhage*, olieverf op paneel. In het midden de ernstig zieke Frederik Hendrik die wordt ondersteund door Constantijn Huygens en Laurens Buysero. Jan Mijtens was zelf bij de plechtigheid aanwezig.

MUSÉE DES BEAUX-ARTS, RENNES

een andere kandidaat: Frederik Willem, de keurvorst van Brandenburg. Amalia's rol hierin is niet duidelijk, haar groeiende afkeer van de Engelse royalisten, lomp en uit op haar geld, wel. De Brandenburger bracht weliswaar een hoge status mee, maar geen soevereine achtergrond zoals de *Princesse royale*. Het gearrangeerde huwelijk – niet gewenst door de bruid – werd in december 1646 in Den Haag gesloten.⁴³ (afb. 15)

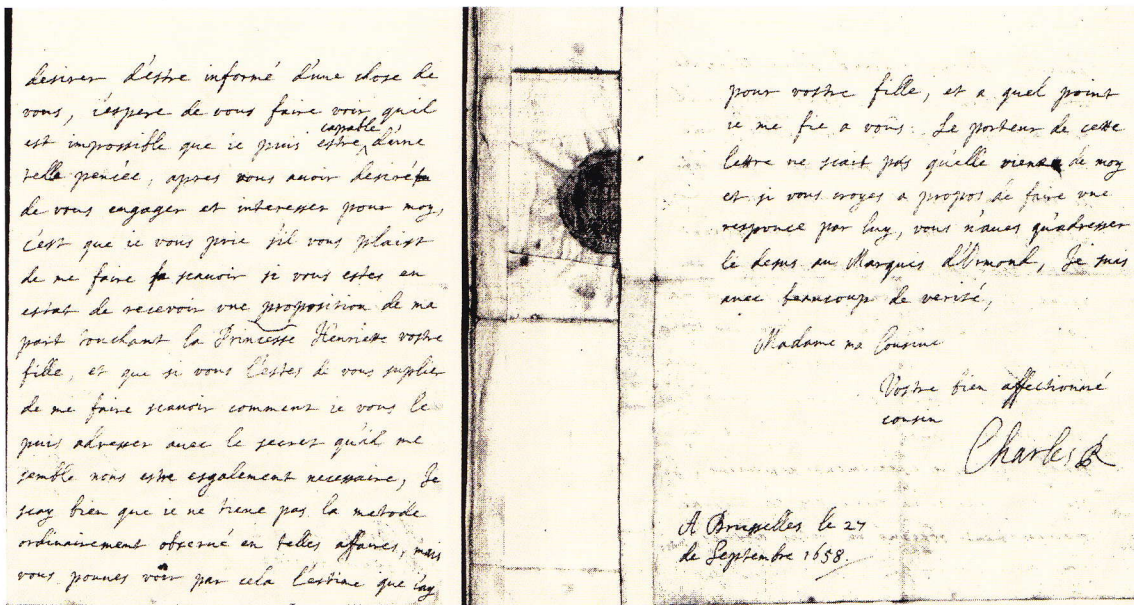
Toch bleven de Engelsen aandringen, om politieke en financiële redenen, ook na Frederik Hendriks dood (1647). (afb. 16) Nu hadden zij de tweede dochter, Albertine Agnes, op het oog. Amalia, gedreven door haar negatieve gevoelens, ging *hautain* niet eens op hun aanzoeken in.⁴⁴ Maar plotseling veranderde de situatie dramatisch. Willem II overleed in november 1650 onverwacht, een week voor de geboorte van Willem III. Na een ambtsperiode vol prinselijke eigzinnigheden, vol Franse pogingen om deze Oranje in te palmen, en na toenemende conflicten met de Staten van Holland, zijn broodheren. Om nieuwe problemen te vermijden, lieten de regenten van vijf gewesten Willems ambten nu vacant.⁴⁵ Alleen in Friesland en Groningen bleef een stadhouder in functie. Hadden, zeker in Engelse ogen, bij de Oranjes sociale status en stadhouderschap elkaar versterkt, nu vielen ze uiteen. Waarschijnlijk zouden de nog thuis wonende Oranjedochners op de huwelijks-

Afb. 16 Jan Mijtens, *Portret van de vier dochters van Frederik Hendrik en Amalia van Solms*, 1666, olieverf op doek. V.l.n.r. Louise Henriette, Maria, Henriette Catharina en Albertine Agnes. Op de achtergrond Schloss Schwanenburg in Kleef, eigendom van Frederik Willem van Brandenburg en residentie van Johan Maurits van Nassau als stadhouder van de keurvorst.

KULTUR-STIFTUNG DESSAU-WÖRLITZ, SCHLOSS MOSIGKAU BIJ DESSAU

markt minder interessant worden. Dus nam Amalia genoegen met minder hoog aanzien en schonk zij Albertines hand aan de Friese stadhouder en rijksgraaf Willem Frederik. Deze had de prinses al langer het hof gemaakt maar was nog geen rijksvorst. In mei 1652 vond het huwelijk plaats, met steun van de Friese Staten maar zonder te zijn gearrangeerd, de rijksvorstelijkheid volgde twee jaar later.⁴⁶ Toch nam Amalia's eerzucht nog niet af, evenmin als haar alom vermelde wispelturigheid. Zij meende nog genoeg gezag te hebben om in 1656 graaf Enno Ludwig van Oost-Friesland, weliswaar rijksvorst maar met een slechte naam, als echtgenoot van haar derde dochter Henriette Catharina te laten afwijzen.⁴⁷ Hetzelfde deed zij met Karel II Stuart in 1658, nadat deze haar de hand van deze zelfde dochter had gevraagd.⁴⁸ (afb. 17) Mogelijk handelde zij zo in het besef dat voor Henriette Catharina een zekerder, zij het minder hoge kans gloorde. De Grote Keurvorst en Louise Henriette

Afb. 17 Twee pagina's van een brief van Karel II van Engeland aan Amalia van Solms, met een
aanzoek voor Henrietta Catharina van Oranje-Nassau, 27 september 1658.

LANDESHAUPTARCHIV SACHSEN-ANHALT, ABT. DESSAU, Z44 A7B, INV. NR. 84, 1110-VO

suggereerden haar Johan Georg II, die van 1660 tot 1695 vorst van Anhalt-Dessau en rijksvorst zou zijn, en als generaal en stadhouder in Brandenburgse dienst kwam. Het huwelijk, wél gearrangeerd, kwam in 1659 tot stand.⁴⁹

De werkelijke klap kwam direct na 1660. In Engeland werd het koningschap hersteld. Amalia schoof haar ressentimenten terzijde en liet door Brandenburg haar achttienjarige jongste dochter Maria aan Karel II aanbieden. Maar nu was het Karel die elke toenadering afhiel: de Oranjes bleven door hun ambtelooheid en lagere status achter bij zijn eigen candidate, de katholieke Portugese prinses Catharina van Braganza. Toen nieuwe kandidaten uitbleven, bemiddelden de Brandenburgers mogelijk weer en huwde Maria in 1666 met Maurits Lodewijk Hendrik, paltsgraaf van Simmern-Lautern, dus minder aanzienlijk dan Stuart, ook dan Oranje, maar wel een rijksvorst.⁵⁰ De weg terug kwam pas in zicht nadat Willem III in de ambten was gekomen, in 1672 toen het voortbestaan van de Republiek ernstiger dan ooit werd bedreigd. Hij gaf het stadhouderschap binnenslands beduidend meer gezag en werd een van de grote spelers op het internationale toneel. Sociaal aanzien en formele positie vervulden nu weer rollen in elkaars verlengde. Bovendien was hij een *grandson of England*. Dit alles opende mogelijkheden voor een huwelijk met een koninklijke prinses: zijn nicht Maria II Stuart, tevens nicht van Karel II en dochter van de latere Jacobus II van Engeland. (afb. 18 a en b) Het huwelijk vond plaats in 1677 en was conform zijn aard door Willem zelf geregeld. Statusverschil in het nadeel van Oranje vertoonde het wel, maar veel minder nadrukkelijk dan bij zijn vader.⁵¹

Intussen haalden ook de noordelijke gewesten Friesland en Groningen vorstelijke echtgenotes in, nu binnen de familie Nassau-Dietz. Deze familie zou haar ambten zonder stadhouderloze perioden vervullen, onder meer dankzij *mütterliche Regentschaften* bij minderjarige opvolging, naar Duits vorstelijk voorbeeld.⁵² Stadhouder Ernst Casimir (afb. 19) was al in juni 1607, dus ruim vóór zijn Friese benoeming van 1620, gehuwd met Sophia Hedwig, dochter van de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel en de Deense prinses Elisabeth: zonder meer boven zijn stand, maar niet na allerlei

Afb. 18 a, b Anoniem, *Portretten van Willem III van Oranje-Nassau in kroningsgewaad en van Maria Stuart II in kroningsjapon*, ca. 1688/1695, olieverf op doek, naar Godfrey Kneller.

PALEIS HET LOO, APELDOORN, LANGDURIG BRUIKLEEN VAN DE GESCHIEDKUNDIGE VERENIGING ORANJE-NASSAU

Afb. 19 Atelier van Wybrand de Geest, *Portret van Ernst Casimir van Nassau-Dietz*, ca. 1620, olieverf op paneel.

PALEIS HET LOO, APELDOORN, LANGDURIG BRUIKLEEN VAN DE GESCHIEDKUNDIGE VERENIGING ORANJE-NASSAU

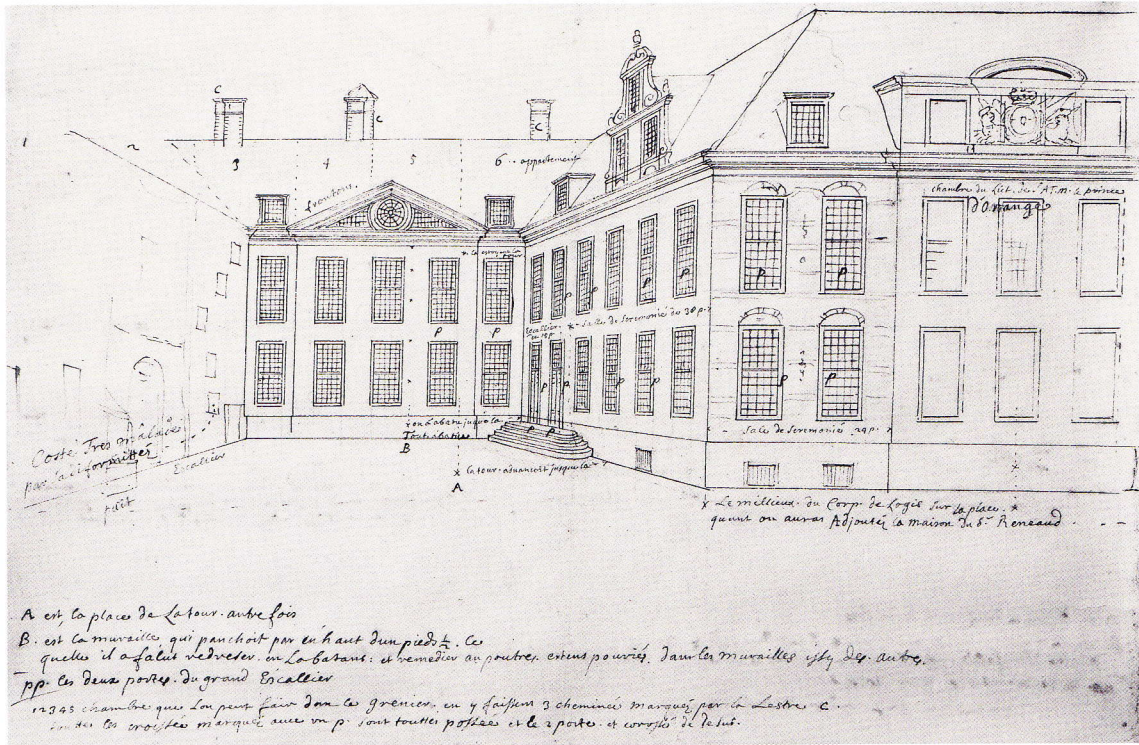
Rechts

Afb. 20 Abraham van den Tempel, *Portret van Albertine Agnes, vorstin van Nassau-Dietz, met haar kinderen*, 1668, olieverf op doek. Geschilderd vier jaar na de dood van haar echtgenoot Willem Frederik. V.l.n.r. Amalia, Hendrik Casimir II, Albertine Agnes en de reeds overleden Sophia Wilhelmina, het 'saelge prinsesje'.

FRIES MUSEUM, LEEUWARDEN

Afb. 21 Daniel Marot, *Ontwerptekening voor het stadhouderlijke hof in Leeuwarden*, 1709. Het uit allerlei panden samengestelde paleis kreeg dankzij ingrijpende verbouwingen door Marot de overwegend barokke vorm, die het thans nog grotendeels heeft.

KONINKLIJK HUISARCHIEF, DEN HAAG

arrangementen.⁵³ Hendrik Casimir I, de oudste zoon van het echtpaar, was nog ongehuwd toen hij in 1640 sneuvelde. Zijn broer en opvolger Willem Frederik, de dagboekschrijver, trouwde zoals wij zagen in 1652 met Albertine Agnes van Oranje, boven zijn dan nog rijksgrafelijke stand. (afb. 20) Het huwelijk van zijn zoon en opvolger, Hendrik Casimir II met Henriette Amalia van Anhalt-Dessau, kwam tot stand door gesprekken tussen de moeder en haar zuster Henriette Catharina: zeker een arrangement, maar wel op gelijk, rijksvorstelijk niveau. (afb. 21) Hun enige zoon, Johan Willem Friso, erfde de soevereine waardigheid van Orange van Willem III en steeg dus flink in status; als stadhouder volgde hij de Oranje-oom echter niet op. Zijn regelzuchtige moeder organiseerde zijn huwelijk op stand, met Maria Louise, dochter van landgraaf Karel I van Hessen-Kassel, ook weer een rijksvorst, maar formeel de mindere van een soeverein prins én rijksvorst. Friso was bij zijn huwelijk in maart 1709 de eerste bruidegom van deze tak met een hogere status dan zijn bruid.⁵⁴

Conclusie

Wat zegt dit alles nu over de positie van de Oranjes in de zeventiende eeuw? Er bestond een discrepantie tussen hun sociale positie en hun formele bevoegdheden. Hun status van soeverein van Orange gaf hun primair hoog aanzien, ook al behoorde de prins in de internationale hiërarchie van soevereinen tot de kleintjes: keizer en koningen gingen hun ver voor. Maar keur- en andere rijksvorsten bleven achter hen omdat zij immers geen soevereinen waren. (afb. 22)

In principe kon de ondergeschiktheid van hun ambten hieraan niets toevoegen – tenzij de inhoud van die ambten niet werd begrepen. Voor onbegrip waren immers allerlei redenen. De toenemende barokke uitstraling van de Oranjes wekte de indruk van stevige vorstenmacht. Hun directe betrekkingen met de Staatse bestuurscolleges maakten hen in veler ogen tot mededragers van de gewestelijke soevereiniteit.⁵⁵ Hun militaire successen verhoogden internationaal hun roep. Hun calvinistische achtergrond gaf hun een beeld van diepzinnigheid – en tegelijk een centrale plaats in een groeiend Europees calvinistisch blok. Hun culturele activiteiten beïnvloedden het hofleven elders, mede dankzij de in Duitsland getrouwde Oranjeprinsessen, die architectonische interesse en mecenaat meenamen. Zulke visies getuigden weliswaar van formele bijziendheid, maar maakten niettemin het stadhouderschap van toevoegende waarde voor Oranjes sociale status.

De huwelijkssluitingen van de Oranjes zijn een spiegel hiervan. Uitgangspunt daarbij was ongetwijfeld hun sociale aanzien. In een aantal gevallen voegde een vermeende inhoud van hun stadhouderschap daaraan gewicht toe. Dit ging zeker op bij het Engelse huwelijk van Willem II. Maar de optelling viel weg tussen 1650 en 1672: de toen gesloten huwelijken bleven aanzienlijk, maar beneden hun soevereine niveau. Pas met het huwelijk van Willem III waren sociale en formele factor weer complementair. Bij de Nassaus lag dit anders. Bij hen stond de sociale status van rijksgraaf, later rijksvorst centraal; deze kon worden versterkt door stadhouderschap of een huwelijk boven de stand zoals dat van Willem Frederik, maar werd er niet door verhoogd.

Zo hadden de Oranjes primair dankzij hun soevereine prinselijke status kans op aansluiting bij de Europese koningshuizen. Hun stadhouderlijke waardigheden leken die kans te kunnen vergroten. De Nassau-Dietzers verwierven deze mogelijkheid pas in de achttiende eeuw. Hun rijksvorstelijke waardigheid was hiertoe onvoldoende. Opvallend is overigens dat de dienstbaarheid van het stadhouderschap nooit als een negatieve, naar beneden trekkende factor lijkt te zijn gebruikt.

Afb. 22 **Pieter Nason, Vier generaties Oranje-Nassau**, 1662-1666, olieverf op doek. Links is Willem de Zwijger gezeten, rechts van hem Maurits, Willem II als jongen die door zijn vader Frederik Hendrik naar voren wordt geschoven. Rechts van deze werd op grond van een aanvullende opdracht Willem III bijgeschilderd, die eigenlijk buiten de compositie valt.

KULTUR-STIFTUNG DESSAU-WÖRLITZ, GOTISCHES HAUS, WÖRLITZ

Noten

- 1 Lezing, gehouden op 24 september 2014 tijdens het jaarcongres van het Duitse *Niederlandistenverband*, aan de Freie Universität te Berlijn.
- 2 W.P. Blockmans, *Keizer Karel V, 1500-1558. De utopie van het keizerschap* (Leuven 2000) 47-52, 77-84. Karel bracht alle Nederlanden, samen met Franche-Comté, onder in één *Bourgondische Kreits*.
- 3 S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en Consolidatie in de Nederlanden, ca. 1560-1650* (Zutphen 2012⁵).
- 4 M.-A. Delen, *Hof en hofcultuur rondom Willem van Oranje (1533-1584)* (Leiden 2001) 15-59. Vgl. R. Vermeir, D. Raeymaekers en J. E. Hortal Munoz (red.). *A Constellation of Courts. The Courts and households of Habsburgs Europe 1555-1665* (Leuven [U.P.] 2014).
- 5 H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2001).
- 6 *Een nieu Geusen Lied en Boecxken* (z.p. 1581) 49. Oranje werd hier aangeduid met zijn gebruikelijke titels van: *Heere Wilhelm Prince van Oraengen, Grave van Nassau, Patris Patriae, mijnen Genadigen Forsten ende Heeren*; zie hierover ook de volgende alinea's.
- 7 H. Feenstra, *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen 2007) 17, spreekt van een Oost-Nederlands/Noordwest-Duits bestuursmodel op lokaal en regionaal niveau. Vgl. J. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997) 95-96.
- 8 Bij de Vrede van Westfalen in 1648 kregen de keurvorsten wel *Landeshoheit* of *Ius Territoriale*, die echter beperkter was dan soevereiniteit. Wél mochten zij eigen buitenlandse betrekkingen onderhouden, hadden zij het *Ius Foederis*, maar dat was ondergeschikt aan de belangen van het Rijk. F. Dickmann, *Der Westfälische Frieden* (Munster 1998⁷) 125, 129, 133, 136, 332, 489-495. H. Duchhardt, G. Dethlefs, H. Queckenstedt, '...zu einem stets währenden Gedächtnis'. *Die Friedenssäle in Münster und Osnabrück und ihre Gesandtenporträts* (Bramsche 1998) 22-32. K. Repgen, 'Die Westfälischen Friedensverhandlungen. Überblick und Hauptprobleme', in: K. Bussmann en H. Schilling (red.), *1648. Krieg und Frieden in Europa. Katalog und Textbände*, 3 dln. (Münster 1998) I, 355-372, aldaar 367. H. Steiger, 'Der Westfälische Frieden – Grundgesetz für Europa?', in: H. Duchhardt (red.), *Der Westfälische Friede. Diplomatie, politische Zäsur, kulturelles Umfeld, Rezeptionsgeschichte* (München 1998) 33-80, aldaar 67-71. S. Groenveld, 'North-Netherlandish Sovereigns at work in the first half of the seventeenth century', in: E. De Bom, R. Lesaffer & W. Thomas (red.), *Early Modern Sovereignties. Theory and Practice of a Burgeoning Concept in the Netherlands* (Leiden 2016) (nog te publiceren).
- 9 Bernhard Peter, *Die Wappen des Hausus Nassau (1), Ottonosche Linie*. Zie www.dr-bernhard-peter.de/Heraldik/nassau.htm. Het ging hier om de tweede en derde *Heerschild* in de *Sachsenspiegel*.
- 10 <http://de.wikipedia.org/wiki/Reichsgraf>. Deze edelen behoorden tot de vierde *Heerschild* in de *Sachsenspiegel*.
- 11 S. Groenveld, 'Diez, die Niederlande und Leeuwarden (16. bis frühes 18. Jahrhundert)', in: F. Jürgensmeier en S. Groenveld (red.), *Nassau-Diez und die Niederlande. Dynastie und Oranierstadt Diez in der Neuzeit* (Wiesbaden 2012) 17-48, aldaar 24-25 en 38. Dez., 'Fürst und Diener zugleich. Die Grafen und Fürsten von Nassau-Diez als Statthalter von Friesland im 17. Jahrhundert', *Nassauische Annalen* 123 (2012), 269-304, aldaar 269-270. R. Pons, 'De "Indiëvaart" van graaf Lodewijk Gunther van Nassau-Dillenburg (1596). Een bijdrage aan het zestiende-eeuwse adelsethos', *Jaarboek Oranje-Nassau* 2014, 61-85.
- 12 Duchhardt e.a., '...zu einem stets währenden Gedächtnis', 194-195. M.Th. Kloft, 'Zwischen Reichsdienst, Hausinteressen, Katholicismus und Landesherrschaft. Die jüngere Linie Nassau-Hadamer und ihr Fürstentum', *Nassauische Annalen* 123 (2012) 367-404, aldaar 371-392. Willem Frederik van Nassau-Dietz, de Friese stadhouder, werd pas op 13 maart 1654 in de rijksvorstenbank van de Rijksdag geïntroduceerd, hoewel de verheffingsoorkonde als datum al 25 november 1652 droeg. De diploma's voor zijn verwanten van Siegen werden vier dagen eerder gedateerd. Vgl. Chr. Brachthäuser, *Principatus*

- Nassaviae. Die Erhebung der Grafen von Nassau in den Fürstenstand des Heiligen Römischen Reiches* (Gross-Gerau 2014).
- 13 J. Roegiers e.a. (red.), *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadellijk huis in Vlaanderen & Nederland* (Leuven 2002) 58-65.
 - 14 J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) 472, 477.
 - 15 Over het stadhouderschap: H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Niederlande* (Bonn 1958) 25-40. Groenveld & Leeuwenberg, *Tachtigjarige Oorlog*, 13-24. Over het admiraalschap: L.H.J. Sicking, *Zee macht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* (Amsterdam 1998).
 - 16 Lademacher, *Stellung*, 41-169.
 - 17 N. Japikse (red.), *Resolutiën der Staten-Generaal 1588-1589* ('s-Gravenhage 1922; RGP, GS 51) 64-65, 214-223. P.F.M. Fontaine, *De Raad van State. Zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590* (Groningen/Djakarta 1954) 298-303: instructie Raad van State, 12 april 1588.
 - 18 Groenveld, 'North-Netherlandish Sovereigns at work'.
 - 19 S. Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2009) 64, 66, 68-69 (art. 9, 16, 21, 23, 24).
 - 20 S. Groenveld, 'Evidente factiën in den staet'. *Sociaal-politieke verhoudingen in de 17-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990). Het blijkt dat Frederik Hendrik van Oranje-Nassau ten behoeve van zijn zoon Willem II in 1640 betreffende het ambt van stadhouder en dat van kapitein-generaal twee politieke testamenten heeft opgesteld. Te zijner tijd hoop ik aan deze beide documenten een apart artikel – met broneditie – te wijden. Eveneens ligt het in mijn bedoeling om, in de casus van deze Willem II, de verschillende gewestelijke stadhoudersschappen onderling te vergelijken en te analyseren. Hollandse benoemingssystemen werden in Friesland ingevoerd in 1637-1638 door ingrijpen van de Raad van State, en in Utrecht, Gelderland en Overijssel in 1674-1675 met de totstandkoming van de zogenaamde Regeringsreglementen door Willem III van Oranje.
 - 21 Vgl. noot 20. S. Groenveld, *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984) 74-87.
 - 22 Over de relaties tussen Oranjes en Nassaus: S. Groenveld, 'Nassau contra Oranje in de 17^e-eeuwse Republiek', *Jaarboek Oranje-Nassau 1997*, 11-53.
 - 23 P. Scherft, *Het sterfhuys van Willem van Oranje* (Leiden 1966). A.T.B. Peele, *Een uitzonderlijke erfgenaam. De verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan: Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754* (Hilversum 2013) 71-97.
 - 24 L. van Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh In, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden*, 7 dln. ('s-Gravenhage 1669-1672) III, 243-246.
 - 25 Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt (LHASA) te Dessau, Abteilung Dessau (AD), Archief Z44, A7b, inv. nr. 126, 52ro-53ro. J. Visser (red.), *Gloria Parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe 1642-1649, 1651-1654* ('s-Gravenhage 1995), 537 (27 juni/7 juli 1648).
 - 26 Delen, *Hof en hofcultuur*, 89, 103. C.J. Zandvliet, 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure', in: C.J. Zandvliet (red.), *Maurits, prins van Oranje* (Amsterdam/Zwolle 2000) 36-63. O. Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert* (Munster/Hamburg 1997) 95-104.
 - 27 S. Groenveld, 'Beiderseits der Grenze. Das Familiengeflecht bis zum Ende der ersten oranisch-nassauischen Dynastie, 1702', in: H. Lademacher (red.), *Onder den Oranje boom. Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenthöfen. Textband* (München 1999) 139-156, aldaar 143.
 - 28 S. Groenveld, 'Philip Ernst Vegelin van Claerbergen (1613-1693). Secretaris, hofmeester en raadsheer in dienst van de vorsten van Nassau-Dietz', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 16 (2009) 83-118, aldaar 89 en 105. Ook in *It Beaken. Tydskrift fan de Fryske Akademy* 75 (2013) 21-64.
 - 29 S.I. van Nooten, *Prins Willem II* ('s-Gravenhage 1915) 18. Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 152, 563. Frederik Hendrik ondertekende brieven aan Statencolleges ook met termen van deze strekking: bijvoorbeeld aan de Staten van Overijssel in 1641 met *UEMogender dienstwillige vrund*: Historisch Centrum Overijssel, Zwolle, 3.1, Staten van

- Overijssel, inv. nr. 758, Ingekomen brieven van stadhouders, 20 februari 1641.
- 30 Visser (red.), *Gloria Parendi*, 534 (23 juni/3 juli 1648), 578 (17/27 oktober 1648), vgl. ook 448-449 (23 oktober/2 november 1647 over aanleidingen voor voorzichtig bestuur, zo ook 470-471 (26 december 1647/5 januari 1648) en 474-476 (1/11 januari 1648). Op de laatste plaatsen geeft Willem Frederik als kenmerkende trekken van een goed stadhouderlijk bestuur: *wijsheit, verstandt, voorsichticheit, gedult, maticheit, gerechticheit, rechtveerdigheit, vroomicheit, deucht, en alle goede qualiteiten die ick van noden heb, opdat ick mijn ampt en charge wel mach betrachten, bedienen tot rust en dienst van de provintie, tot contentement van alle vrome en goede ingezetenen, wandt alle werelt kan men niet nae de sin maken*.
- 31 Visser (red.), *Gloria Parendi*, 446 (19/29 oktober 1647).
- 32 Aitzema, *Saken*, III, 459. Zie ook 551 over de doop van deze Willem, 15 januari 1651, waarbij de samengepakte menigte *uyt nieuwigicheydt, op den Orgel, op Muijren, op Bancken ende op Lessenaren klom soodat veel Bancken stucken braecken*.
- 33 S. Groenveld, 'Wegen van en naar Frederik Hendrik. Een prins en zijn verbindingen met de samenleving', *Jaarboek Oranje-Nassau 2009-2010*, 33-53, aldaar 36 en n. 8. Vgl. Zeeuws Archief (ZA), Middelburg, 2.2, Gedrukte Notulen van de Staten van Zeeland 1625, 175-176 (9 mei); ZA 2.1, inv. nr. 488, Gecommitteerde Raden van Zeeland 1624-1625, 196 ro-vo. Zo ook LHASA, AD, Z44, A7b, inv. nr. 105 en 106 met Groningse stukken aan Willem II, als 'Doorluchtige, Hoochgebooren Vorst ende Heer'. Een Hagenaar, die de Oranjes en hun familieleden dikwijls in zijn directe omgeving zag en daarvan in zijn dagboek over 1624 vertelt: D. Beck, *Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624* (Hilversum 1993).
- 34 Zie o.a. LHASA, AD, Z44, A7b, inv. nr. 93, 120 ro-vo, Lodewijk XIV aan Willem II, *Mon Cousin*, 13 mei 1650; 121 ro, Dez. aan dez., 4 maart 1650.
- 35 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 475-482.
- 36 LHASA, AD, Z44, A7b, inv. nr. 86, 4ro-5ro, Harald Appelboom namens Christina aan Willem II (13 september 1650).
- 37 T.J. Geest, *Amalia van Solms en de Nederlandse politiek van 1625 tot 1648. Bijdrage tot de kennis van het tijdvak van Frederik Hendrik* (Baarn 1909). A. Kleinschmidt, *Amalie von Oranien* (Berlijn 1905). S. Groenveld, 'Frederik Hendrik en zijn entourage. Een politieke levensschets', in: P. van der Ploeg en C. Vermeeren (red.), cat. tent. *Vorstelijk Verzameld. De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia*, Mauritshuis 1997-1998 ('s-Gravenhage/Zwolle 1997) 18-33. Dez., 'Wegen van en naar Frederik Hendrik'. Amalia was als kleindochter van Elisabeth, een zuster van Willem van Oranje, een achternicht van haar echtgenoot. Over de duur van de *vriagie* vertelde Amalia zelf in 1647 aan de Friese stadhouder Willem Frederik: Visser (red.), *Gloria Parendi*, 400 (12/22 juni 1647).
- 38 P. Wolf e.a. (red.), cat. tent. *Der Winterkönig Friedrich V., der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz. Amberg – Heidelberg – Prag – Den Haag*. Stadtmuseum Amberg (Augsburg 2003). P. Bilhöfer, 'Nicht gegen Ehre und Gewissen'. *Friedrich V., Kurfürst von der Pfalz – der 'Winterkönig von Böhmen' (1596-1632)* (Mannheim 2003). S. Groenveld, *De Winterkoning, balling aan het Haagse hof* ('s-Gravenhage 2003) 17-24. N. Akkerman, *Rivalen aan het Haagse hof. Elizabeth Stuart & Amalia van Solms* ('s-Gravenhage 2014). K.A. Ottenheim, "'van Bouw-lust soo beseten". Frederik Hendrik en de bouwkunst'. In: M. Keblusek en J. Zijlmans (red.), cat. tent. *Vorstelijk Vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*. Haags Historisch Museum, 1997-1998 ('s-Gravenhage/Zwolle 1997) 105-125. C.W. Fock, 'The Princes of Orange as patrons of art in the seventeenth century', *Apollo* 110 (1979) 466-477.
- 39 Visser (red.), *Gloria Parendi*, 394 (31 mei/10 juni 1647); zo ook 554 (31 augustus/10 september 1648).
- 40 Kleinschmidt, *Amalie*, 58-59. Vgl. Visser (red.), *Gloria Parendi*, 243 (3/13 juni 1646).
- 41 Visser (red.), *Gloria Parendi*, 45 (22 mei/1 juni 1644).
- 42 Groenveld, *Verlopend getij*, 91-100. Dez., 'Frederik Hendrik en de Stuarts, 1640-1647. Herziening van de opvattingen van Pieter Geyl', *Jaarboek Oranje-Nassau 1987*, 7-28. Dez., 'Beiderseits der Grenze', 145-151. Dez., 'Van opklimmende vorstenzoon tot neerstortende Faëtoon. Stadhouder Willem II (1626-1650) in beeld', *Jaarboek Oranje-Nassau 2006*, 109-173, aldaar 167 n. 71: de bedoelde prent, door Reinier van Persijn naar Isaac Isacsen, waarvan verschillende versies bestaan.

- 43 Groenveld, *Verlopend getij*, 122-126, 130-133. Dez., 'Frederik Hendrik en de Stuarts', 21-23. R. Fruin, 'De jeugd van Louise Henriette d'Orange', in zijn *Verspreide Geschriften*, 11 dln. ('s-Gravenhage 1900-1905) IV, 95-121. Visser (red.), *Gloria Parendi*, o.a. 269 (19/29 augustus 1646), 274 (8/18 september), 277 (14/24 september), 293-294 (26 oktober/5 november), 294 (29 oktober/8 november), 295 (31 oktober/10 november), 296 (1/11 november), 297 (5/15 november), 298 (8/18 november), 299 (11/21 en 12/22 november), 300 (13/23 november), 305-306 (27 november/7 december), 306 (28 november/8 december). Zie hiervoor n. 8 over keurvorstelijke *Landeshoheit* vóór en na 1648.
- 44 S. Groenveld, 'Willem II en de Stuarts, 1647-1650', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 103 (1988) 157-181, aldaar 169-170.
- 45 G.W. Kernkamp, *Prins Willem II* (Amsterdam 1943) 182-191. S. Groenveld, *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967).
- 46 J. Visser, 'Het huwelijk van Willem Frederik en wat eraan voorafging', *De Vrije Fries* 47 (1966) 5-39. L. Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000) 166-174. Voor Willem Frederiks aanstelling tot en introductie als rijksvorst in 1652/1654, zie hiervóór noot 12.
- 47 Th. Jorissen, 'Een vorstelijk engagement', in diens *Historische bladen* (Haarlem 1892³) 83-119, vooral 114-119.
- 48 LHASA, AD, Z 44, A7b, inv. nr. 84, 10ro-32ro, Karel II aan Amalia van Solms, 1658-1660. Kleinschmidt, *Amalie*, 126-127. A. Fraser, *King Charles II* (Londen 1979) 155-156 en 160-161. J.C. van der Does, *Prinsessen uit het Huis van Oranje* (Putten 1939) 158-167.
- 49 M. Rohrschneider, *Johann Georg II. von Anhalt-Dessau (1627-1693). Eine politische Biographie* (Berlijn 1998) 51-73. Kleinschmidt, *Amalie*, 196-197. A. Kleinschmidt, 'Episoden aus dem Leben der Mutter des Alten Dessauers', *Mitteilungen des Vereins für Anhaltische Geschichte und Altertumskunde* 10 (1904-1907) 92-111. Groenveld, 'Beiderseits der Grenze', 149-150.
- 50 F.W. van den Berg, 'Maria van Oranje (1642-1688). Een bijna vergeten telg uit ons vorstenhuis', *Jaarboek Oranje-Nassau* 1993, 7-21. Groenveld, 'Beiderseits der Grenze', 150-151.
- 51 W. Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 140-144. S. Groenveld, 'William III as Stadholder: Prince or Minister?', in: E. Mijers en D. Onnekink (red.), *Redefining William III. The Impact of the King-Stadholder in International Context* (Aldershot 2007) 17-37.
- 52 Zie B. Elpers, *Erziehen, Bewahren. Mütterliche Regentschaften im Hochmittelalter* (Frankfurt a.M. 2003). Groenveld, 'Fürst und Diener zugleich', 289-290: het huwelijkscontract tussen Willem Frederik van Nassau-Dietz en Albertine Agnes van Oranje-Nassau bepaalde met zoveel woorden dat, na eerder overlijden van de bruidegom, zijn echtgenote als voogdes van de kinderen zou optreden 'als diergelycken Tutelen doorgaens in Duytschland onder Furstelycke Staats persoonen worde geexercert'. In de praktijk kwam dit neer op een waarnemend stadhouderschap. Koninklijk Huisarchief 's-Gravenhage (KHA), A25, Willem Frederik, inv. nr. 148 en 149, huwelijkscontract Kleef 2/12 mei 1652, gesloten in het bijzijn van de Grote Keurvorst van Brandenburg, art 8. De Grote Keurvorst trad in deze jaren zonder volwassen manlijke Oranje-opvolger dikwijls als een informeel hoofd van de Oranjefamilie op.
- 53 KHA, A23, Ernst Casimir, inv. nr. 126, 127, 128. Groenveld, 'Diez', 29-30.
- 54 F.J.A. Jagtenberg, *Marijke Meu, 1688-1765* (Amsterdam 1994) 37-56. B. Bilker, 'De huwelijken van het huis Nassau-Dietz', in: S. Groenveld, J.J. Huizinga en Y.B. Kuiper (red.), *Nassau in de schaduw van Oranje* (Franeker 2003) 71-87.
- 55 Groenveld, 'North-Netherlandish Sovereigns at work'. P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt', *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Nieuwe Reeks* 10, nr. 2 (Amsterdam 1947) 17-84. G.O. van de Klashorst, "'Metten schijn van monarchie getempert". De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur', in: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist* (Amsterdam/Maarssen 1986) 93-136. Groenveld, *Prins voor Amsterdam*.